

УДК 159.922.6:316.612

РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ ЯК ОСНОВИ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Корчакова Н.В., к. психол. н., доцент,
докторант кафедри психології

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті висвітлено результати експериментального дослідження особливостей розвитку основних компонентів емпатії протягом підліткового періоду. Вивчається вплив факторів віку та гендеру на становлення емпатійної чутливості особистості. Зазначається, що різні компоненти емпатії мають відмінні траєкторії розвитку протягом даного вікового періоду. Отримані результати свідчать, що більшість підлітків виявляють схильність до визнання дієвого компоненту емпатії у «Я-образі».

Ключові слова: просоціальна поведінка, просоціальність, емпатія, траєкторія вікового розвитку, підлітковий вік, емоційна емпатія, когнітивна емпатія, діяльнісна емпатія.

В статье представлены результаты экспериментального исследования особенностей развития основных компонентов эмпатии в подростковом периоде. Изучается влияние факторов возраста и гендера на становление эмпатической чувствительности личности. Отмечается, что разные компоненты эмпатии имеют отличительные черты в траектории возрастного развития в этом периоде. Полученные результаты свидетельствуют, что большинство подростков обнаруживают склонность к признанию действенного компонента эмпатии в «Я-образе».

Ключевые слова: просоциальное поведение, просоциальность, эмпатия, подростки, траектория возрастного развития, эмоциональная эмпатия, когнитивная эмпатия, действенная эмпатия.

Korchakova N.V. DEVELOPMENT OF EMPATHY AS A FRAMEWORK OF PROSOCIAL BEHAVIOR IN ADOLESCENCE

This research explores the features of development of main components of empathy during the adolescence. The age-related and gender aspects of empathy in adolescence were examined in this study. It is noted that the different components of empathy have their own developmental trajectories. The findings suggest that the most adolescents tend to describe themselves in terms of active component of empathy.

Key words: prosocial behaviour, prosociality, adolescent's trajectory of age-related development of prosociality, emotional empathy, cognitive empathy, activity component of empathy.

Постановка проблеми. Життя людини у соціумі насичене великою кількістю об'єктивних і суб'єктивних проблем. Їх подолання пов'язане зі значними психологічними навантаженнями. Постійно перебуваючи в соціальному середовищі, людина витрачає свій енергетичний ресурс не лише на реалізацію власних життєвих програм і планів, але й на переживання подій, пов'язаних із життям інших людей. Соціальні ситуації породжують різні емоційні реакції спостерігачів: від негативного сприйняття подій і людей, що включені в них, до глибоких емоційних переживань, пов'язаних зі станами й проблемами іншої людини. Саме налаштування на емоційний і мотиваційно-потребнісний світ «Іншого» породжує складне інтегральне емоційне утворення – емпатію. Формування емпатійної чутливості особистості – важлива психологічна проблема, що має як теоретичну, так і практичну значущість. Окремої уваги заслуговують питання вікового становлення емпатійності. Вивчення емпатії набуває особливого значення у період підліткового віку, коли у структурах індивідуальної пси-

хіки викристалізовується унікальне особистісне новоутворення – просоціальність, елементом якої та її важливим предиктором виступає емпатійний процес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емпатія широко вивчається у психологічній науці і як самостійний феномен, і як різновид просоціальної поведінки чи її емоційна основа. Аналітичний огляд дозволяє виокремити декілька напрямків аналізу проблеми, які найбільш наближені до завдань нашого дослідження. До них можна віднести питання простеження вікової траєкторії розвитку емпатії (Журавльова Л.П., Коломієць Т.В., 2013 [2]; Barr J.J. et al., 2012 [5]); вивчення особливостей емпатійних схильностей у ракурсі онтогенетичного становлення на кожному з етапів онтогенезу (Вартанян В.М., 2007; Виговський С.Є., 2012 [1]; Ізотова О.І., 2013, Коган І.М., 2005.; Кротенко В.І., 2001; Сичевський А.С., 2004; Calvo A.J., 2002 [6]; Garaigordobil M. [7]). Кожна з цих ліній має місце в загальному контексті наукових пошуків, володіючи потужним потенціалом можливостей розкриття загальних закономірностей вікового ста-

новлення просоціальної особистості та розвитку просоціальної поведінки.

Постановка завдання. Об'єктом нашого дослідження є емпатійна складова індивідуальної психіки. Мета – проаналізувати особливості розвитку основних компонентів емпатії у період підліткового віку. Основними завданнями дослідження є простеження траєкторії розвитку дієвого, емоційного, когнітивного компонентів емпатії впродовж періоду; аналіз вікової та гендерної специфіки процесу.

У дослідженні взяли участь 616 підлітків семи вікових підгруп, що навчаються у 5-11 класах школи. Для вивчення психологічного конструкту у дослідженні була використана методика О.А. Троїцької «Емоційна, когнітивна і дієва емпатія» (ЕКДЕ) [4]. Її вибір зумовлювався не лише можливістю простежити різні аспекти явища, але й поглянути на його діяльнісний компонент – готовність допомагати партнерам, впливати на проблемну ситуацію, покращувати емоційне самопочуття і благополуччя інших. Цей ракурс аналізу проблеми найбільше відповідає напрямку нашого дослідження. Важливим аспектом діагностичного інструментарію є також можливість простежувати емоційну складову через аналіз реагувань на позитивні й негативні емоційні стани і проблеми партнерів, тобто вивчати позитивний і негативний компоненти емоційної емпатії [3].

Виклад основного матеріалу дослідження. Отримані результати засвідчують наявність у підлітків достатньо високих рівнів розвитку емпатійних схильностей. Задекларовані позиції вказують на здатність опитаних адекватно розпізнавати емпатогенну ситуацію різної модальності, наявність мотиваційних бажань щодо зміни її сутності, емоційного відгуку на проблеми та почуттєві стани інших людей. Середній показник отриманих балів склав за вибіркою 111,4 бали (при максимальній можливості – 144). Стандартизація бальної системи дозволила простежити наповнюваність кожної із рівневих підгруп. Зокрема, до підгруп найвищого рівня віднесення емпатійних характеристик до структури «Я-образу» відійшла невелика підгрупа підлітків (4,9% вибірки). Показники вище середніх рівнів (7-8 стени) простежені у 28,9% вибірки (див. **табл. 1**).

Середній рівень згоди з наявністю емпатійних тенденцій у структурі «Я-образу» зафіксовано у третини учасників опитування (36,4%). До підгруп нижче середнього рівня (3 і 4 стени) відійшло близько четвертої частини учасників (23,0%). Низькі рівні визнання емпатійних характеристик у «Я-образі» були виявлені в окремих дітей (6,8%).

Простеження лінії вікової генези визнання підлітками емпатійних характеристик вказує на наявність зв'язку між змінними

Таблиця 1

Представленість кожного з рівнів визнання емпатійних характеристик у структурі «Я-образу» (n=616)

Вікові підгрупи	Кількісні показники наповнення стенових груп за рівнем включення емпатійних характеристик у структуру «Я-образу» (у %)									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
5 клас	3	0	16	15	14	18	19	9	3	2
6 клас	2	9	2	11	27	18	11	14	3	1
7 клас	5	2	8	18	14	20	13	14	7	0
8 клас	2	3	11	13	18	16	20	11	5	0
9 клас	1	5	10	18	16	15	14	18	3	0
10 клас	3	3	9	11	17	20	22	9	5	0
11 клас	2	7	10	8	24	16	19	8	3	2
Середній за вибіркою	6,8	23,0	36,4	28,9	4,9					

Таблиця 2

Оцінка залежності емпатійної складової особистості від факторів віку та статі за результатами двофакторного дисперсійного аналізу

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F(крит)
Фактор статі	11917,96	1	11918	66,70824	1,68E-15	3,856029
Фактор віку	6131,511	3	2044	11,43994	2,58E-07	2,618823
Взаємодія факторів статі та віку	1927,684	3	642,6	3,596598	0,013413	2,618823
Внутрішня дисперсія	114341,2	640	178,7			
Усього	134318,3	647				

віку, статі та емпатійною складовою особистості. Двофакторний дисперсійний аналіз підтверджує детермінуючий вплив цих змінних та наявність взаємодії між ними ($F=3,6$ $p \leq 0,05$; див **табл. 2**).

Враховуючи багатогранність конструкту емпатії, ми спробували простежити декілька її основних компонентів: дієвий, когнітивний та емоційний. Остання лінія передбачала аналіз емпатійних реагувань двох типів – переживання у формі співчуття та співрадість, коли приємні відчуття виника-

ють у відповідь на успіх іншої людини чи приємні події в її житті. Серед чотирьох компонентів емпатійних реагувань найбільшу міру визнання отримала дієва емпатія (середній показник 32,1 бала із можливих 36) (див. **табл. 3**).

Аналізуючи присутність певних поведінкових стратегій у власній активності, більшість підлітків указала на наявність дієвих прагнень покращувати настрій оточуючих, підбадьорювати їх, заспокоювати, виявляти активне сприяння у вирішенні їхніх про-

Таблиця 3

Показники суб'єктивного визнання емпатійних характеристик у різних вікових підгрупах підліткового віку (n=612)

Вікові підгрупи	Середні показники основних компонентів емпатії (у балах)				загальний показник
	дієва емпатія	когнітивна емпатія	емоційна емпатія		
			негативна (співчуття)	позитивна (співрадість)	
5 клас	29,5	23,9	25,4	27,7	106,5
6 клас	30,6	24,2	25,4	27,2	107,4
7 клас	32,3	26,4	26,3	28,5	113,4
8 клас	34,1	25,9	26,0	28,9	115
9 клас	33,1	25,4	25,8	26,7	113,1
10 клас	32,8	25,7	25,1	28,5	112,1
11 клас	32,4	26,6	25,6	27,7	112,3
Середні за періодом	32,1	25,4	25,7	27,9	111,4

Таблиця 4

Оцінка залежності дієвої емпатії від впливу факторів віку та статі за результатами двофакторного дисперсійного аналізу

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F(крит)
Фактор статі	504,9136	1	504,9136	20,02653	9,04E-06	3,856029
Фактор віку	1019,833	3	339,9444	13,48332	1,53E-08	2,618823
Взаємодія факторів статі та віку	149,4938	3	49,83128	1,976472	0,116238	2,618823
Внутрішня дисперсія	16135,83	640	25,21223			
Усього	17810,07	647				

Таблиця 5

Оцінка залежності негативної емпатії від факторів віку та статі за результатами двофакторного дисперсійного аналізу

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F(крит)
Фактор статі	1857,113	1	1857,113	91,35022	2,53E-20	3,856029
Фактор віку	34,8071	3	11,60237	0,570713	0,634449	2,618823
Взаємодія факторів статі та віку	137,659	3	45,88632	2,25712	0,080626	2,618823
Внутрішня дисперсія	13010,94	640	20,32959			
Усього	15040,52	647				

блем. Ідея небажання допомагати у таких ситуаціях більшості учасників опитування не визнається (76,8%). Зокрема, підлітки не погоджуються з тим, що в емоційно напружених ситуаціях вони не докладають зусиль, щоб покращити стани партнера чи не роблять спроб допомогти у вирішенні його життєвих утруднень. У всіх вікових підгрупах високий показник незгоди був висловлений щодо ідеї безпомічної, пасивної позиції спостерігача. Більшість підлітків (81,3%) відкинули ідею «я нічим не зможу допомогти», ілюструючи тим самим як наявність впевненості у своїх силах і можливостях впливати на вирішення проблем інших людей, так і відсутність установочного конструкту безпорадності. Наявність таких позицій є важливим предиктором прийняття просоціального рішення у реальних життєвих контекстах. Відчуття впевненості і компетентності важлива умова вибору активних поведінкових стратегій.

Вікова динаміка дієвого компоненту емпатії протягом підліткового періоду висхідна. Показник зв'язку зі змінними віку є найвищим серед інших складових емпатії ($F=13,5$ ($p \leq 0,01$) (див. **табл. 4**).

При цьому найяскравіші зміни простежуються в середині періоду. Це зумовлено підвищенням уваги до власного соціального «Я», бажанням взаємодіяти з одноліт-

ками та налагоджувати дружні зв'язки. У старшому підлітковому віці показники дещо знижуються і стабілізуються (див табл. 3).

Як і інші форми поведінки, просоціальна активність значною мірою пов'язана з емоційною складовою, здатністю особистості налаштуватися на систему переживань партнера. Уміння радіти успіхам і щастю оточуючих людей, сумувати і тривожитися разом з ними – важливі показники соціалізації особистості, її готовності до просоціальної діяльності. Дисперсійний аналіз засвідчує наявність впливу вікового фактору на перебіг емоційних емпатійних процесів ($F=2,9$, ($p \leq 0,05$)). Як уже зазначалось, емпатійний емоційний конструкт містить два різні аспекти реагувань, які отримали назву позитивної і негативної емпатії. Ці компоненти різняться модальністю переживань, які виникають у структурах індивідуальної психіки. Чи існує відмінність у рівнях розвитку кожного із різновидів емоційної емпатії? Можна припустити, що більш яскравий вияв негативних емоційних станів партнерів може стимулювати вищі рівні емпатійних процесів. Розгубленість, тривога, страх, сльози – ці стани є не лише досить болючими для особистості, але й більш соціально зорієнтованими. Потенційний реципієнт допомоги, з метою отримання соціальної підтримки, переважно зацікавлений

Таблиця 6

Оцінка залежності когнітивної емпатії особистості від факторів віку та статі за результатами двофакторного дисперсійного аналізу

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F(крит)
Фактор статі	24,5	1	24,5	1,378756	0,24075	3,856029
Фактор віку	633	3	211	11,87419	1,41E-07	2,618823
Взаємодія факторів статі та віку	34,27778	3	11,42593	0,643003	0,587567	2,618823
Внутрішня дисперсія	11372,57	640	17,76964			
Усього	12064,35	647				

Таблиця 7

Оцінка залежності позитивної емпатії від факторів віку та статі за результатами двофакторного дисперсійного аналізу

Джерело варіації	SS	df	MS	F	P-значення	F(крит)
Фактор статі	642,0139	1	642,0139	30,33081	5,28E-08	3,856029
Фактор віку	254,9059	3	84,96862	4,014192	0,007592	2,618823
Взаємодія факторів статі та віку	187,0417	3	62,34722	2,945484	0,032322	2,618823
Внутрішня дисперсія	13546,91	640	21,16705			
Усього	14630,88	647				

у декодуванні партнерами його станів і намірів. Все ж, отримані результати ілюструють дещо інші закономірності розвитку емпатійних процесів. У всіх вікових підгрупах декларування емоційного налаштування на позитивні переживання партнерів має вищі показники, ніж негативна емоційна емпатія. У її генезі простежуються вищі рівні зв'язку із змінними віку ($F=4,01$ ($p \leq 0,01$)).

Аналізуючи відмінності в розвитку позитивної та негативної емпатії, можна зробити припущення, що виявлені переваги зумовлені не особливостями перцептивних процесів, а рівнем психологічного дискомфорту спостерігача. Негативні стани інших мають психотравмуючий вплив на психіку, тому можуть певною мірою послаблювати емоційний відгук. При цьому зазначимо, що рівень гостроти емоційних переживань партнерів впливає на вибір індивідуальних стратегій реагування. Якщо ідеї підтримки людей у пригніченому стані отримали визнання у половини респондентів, то переживання оточуючими нещастя, болю, страждання спонукає підлітків більш актив-

но вибирати позицію емпатійної підтримки. Зокрема, більшість школярів (77,4%) заперечили ідею байдужого ставлення до нещастя іншого, визнали, що страждання погіршують і їхній душевний стан (69,3%). 70,5% опитаних характеризують себе як чутливих до болю партнерів. Протягом вікового періоду показники негативної емоційної емпатії зберігають відносну стабільність. Гіпотеза про зв'язок параметру віку й цього аспекту емпатійного процесу не отримала підтвердження ($F=0,57$ ($p \geq 0,05$)) (див. **табл. 5**).

Просоціальна поведінка вимагає розвинутих інтелектуальних здібностей, важливим елементом яких є когнітивна емпатія. Уміння декодувати емпатогенну ситуацію, вловлювати особливості емоційних переживань партнерів, розпізнавати своє емоційне самопочуття, розуміти його природу і детермінацію – це важлива лінія просоціального становлення особистості. Вивчення когнітивної емпатії у підлітковому віці проілюструвало достатньо високий рівень сформованості конструкту. Середній показник за

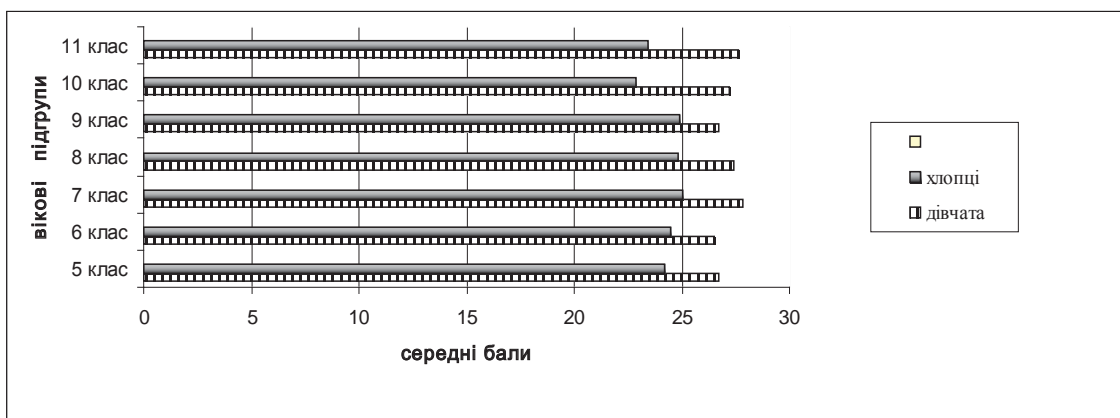

Рис 1. Гендерні особливості декларування наявності негативних емпатійних переживань підлітками різних вікових підгруп

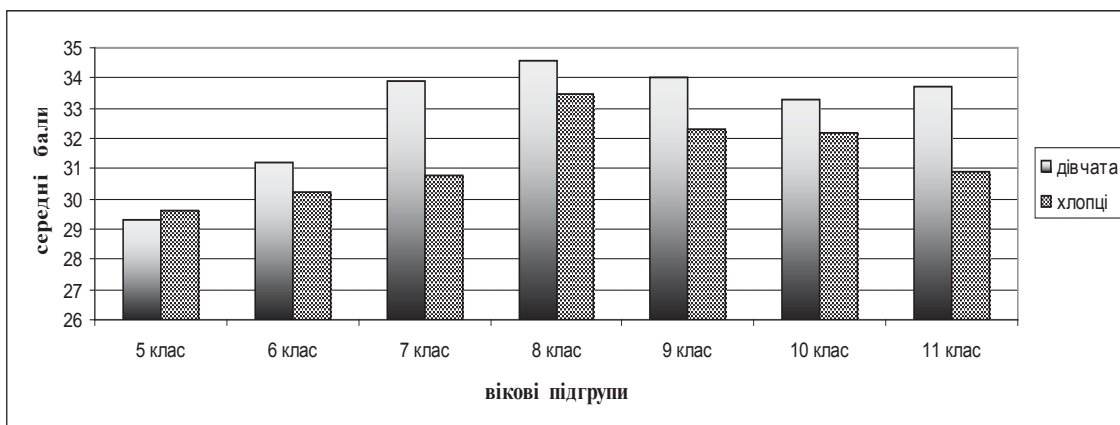

Рис 2. Гендерні особливості декларування ознак дієвої емпатії підлітками різних вікових підгруп

періодом склав 25,4 бали (із 36 можливих). Більшість опитаних (82,8%) висловлюють припущення, що легко зможуть зрозуміти невдоволення партнера чи його самовідчуття (76,8%). Хоча здатність ставити себе на місце іншої людини є більш складним завданням, тому ця можливість була визнана лише половиною учасників опитування. Аналіз вікової динаміки засвідчує, що у молодшому і середньому підлітковому віці ці показники знаходяться у межах від 42,0% до 47,7%, у той час як у старшому шкільному віці вони підвищуються до 62,5 – 69,3%. Простежується взаємозв'язок змінних віку і процесів когнітивної емпатії ($F=11,87419$ ($p \geq 0,05$)) (див. **табл. 6**)

Аналіз гендерних особливостей розвитку емпатії засвідчує наявність переваг жіночої статі як у загальних показниках (див. **табл. 2**), так і в показниках окремих її компонентів. Зокрема, середній показник індивідуального визнання емпатійних схильностей у вибірці дівчат, залежно від вікової підгрупи, знаходиться у межах 108,8 – 119 балів (із 144 можливих). У вибірці хлопців його межі знаходяться у інтервалі 104,7 – 112 балів. Переваги найбільш яскраво представлені у середньому і старшому підлітковому віці. Спостерігається віковий зсув у активізації просоціальних тенденцій. Спочатку він яскравіше представлений у жіночій вибірці. У період 12-13 років простежується підвищення показників емпатійності дівчат. У хлопців інтенсифікація процесу відбувається у період 13-14 років. Наявність цих тенденцій вказує на те, що перегляд емпатійних установок співпадає з віковими кризами. Пошук власної самості доповнюється процесами соціального самовизначення, включення у структуру «Я-образу» емпатійних характеристик особистості. Враховуючи те, що емпатія є не лише предиктором поведінки, але й компонентом особистісного конструкту ці тенденції вказують на інтенсифікацію розвитку просоціальності в підлітковий період у представників обох статей.

Зіставлення основних компонентів емпатії показує, що гендерні відмінності простежуються у трьох характеристиках: негативній, позитивній, та дієвій емпатії. Найяскравіше вони виявляються в емоційних процесах і, перш за все, у показниках негативної емпатії. Дівчата частіше за хлопців висловлюють згоду з тим, що страждання і біль оточуючих людей змінюють їх емоційний стан, не залишають їх байдужими, викликають бажання прийти на допомогу (див. **рис. 1**).

Двофакторний дисперсійний аналіз, вказуючи на відсутність зв'язку негативної ем-

патії зі змінними віку, розкриває існування такого зв'язку з гендерними характеристиками (див. **табл. 4**.)

Генеza позитивної емпатії пов'язана як із параметрами віку, так і змінними фактору статі ($F=30,3$ ($p \geq 0,05$)). Важливо зазначити, що у цьому процесі простежується і взаємодія цих двох систем змінних (див. **табл. 7**).

Про існування гендерної залежності можна говорити і стосовно дієвої емпатії ($F=20,0$ ($p \geq 0,05$)) (див. **табл. 4**).

У всіх вікових групах (за виключенням підгрупи п'ятикласників) у жіночій вибірці показники дієвого емпатійного сприяння вищі, ніж у вибірці хлопців. Найяскравіше ця тенденція представлена на початку середнього підліткового віку та у кінці періоду (див. **рис. 2**).

Суттєвих відмінностей у гендерній зумовленості розвитку когнітивного емпатійного компоненту нами не виявлено. У всіх вікових періодах показники здатності розпізнавати емоційні стани партнерів за гендерною ознакою не відрізняються. Це вказує на те, що механізми соціальної перцепції пов'язані з критеріями віку, але є незалежними від впливу гендерних характеристик.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, виконане дослідження засвідчує, що у періоді підліткового віку відбувається інтенсивний розвиток таких емоційних основ просоціальної поведінки, як дієва, емоційна та когнітивна емпатія. Вік і стать виступають важливими предикторами цього процесу. Найвищий рівень визнання простежується щодо дієвих аспектів емоційного реагування на життєві ситуації партнерів. Оцінюючи свої схильності та установочні конструкти, підлітки всіх вікових підгруп досить однотайні щодо включення компонентів дієвої емпатії до структури «Я-образу». Вікова динаміка дієвого компоненту емпатії протягом підліткового періоду є висхідною.

Емоційна складова емпатії включає дві різні системи переживань: позитивну та негативну. У їх розвитку простежується відмінність у характері зумовлення. Позитивні емпатійні процеси мають чіткішу вікову динаміку і детермінацію, у той час як показники негативної емпатії протягом вікового періоду зберігають відносну стабільність. Існування цієї особливості може зумовлюватися як вищою складністю розпізнавання негативних станів партнера, так і наявністю гальмівних тенденцій особистісного дистресу. Здійснюючи психотравмуючий вплив на психіку потенційного суб'єкта допомоги, вони можуть послаблювати емо-

ційний відгук. У той же час необхідно визнати, що при високих рівнях емоційного дискомфорту партнера емпатійні процеси суб'єкта сприяння посилюються. Когнітивна емпатія продовжує інтенсивно розвиватися у період підліткового віку. Простежується взаємозв'язок змінних віку і процесів розпізнавання емпатогенних ситуацій.

Аналіз гендерних особливостей розвитку емпатії засвідчує наявність переваг жіночої статі як у загальних показниках, так і в показниках її окремих компонентів. Переваги найбільш яскраво представлені у середньому та старшому підлітковому віці. У дівчат підвищення показників емпатійності спостерігається у період 12 – 13 років, у хлопців – 13 – 14 років, що вказує на переструктурування емпатійних установок у період вікових криз та взаємозв'язок цих процесів. Гендерні відмінності простежуються за трьома основними лініями розвитку емпатії: негативній, позитивній та дієвій емпатії. Найяскравіше вони виявляються в емоційних процесах і, перш за все, у показниках негативної емпатії. Дівчата, у порівнянні з хлопцями, частіше висловлюють згоду з тим, що страждання і біль оточуючих людей викликають бажання прийти на допомогу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виговський С.С. Емпатійна детермінація базових смислових утворень особистості юнацького віку / С.С. Виговський // *Наука і освіта*. – 2012. – № 7. – С. 122-126.
2. Журавльова Л.П. Емпатійна детермінація когнітивних стилів міжособистісної взаємодії у юнацькому віці / Л.П. Журавльова, Т.В. Коломієць // *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*, [за ред. С.Д. Максименка]. – К., 2013. – Т. XV, ч. 1. – С. 104–112.
3. Троицкая Е.А. Особенности разработки методики исследования структурных компонентов эмпатии / Е.А. Троицкая // *Вестник Московского государственного лингвистического университета* – Выпуск № 7, (640) – 2012. – С.144-157.
4. Троицкая Е.А. Влияние условий раздельного обучения на развитие эмпатии у школьников подросткового и юношеского возраста : дис. ... канд. психол наук: 19.00.07 / Е.А. Троицкая. – М., РИК. – 257 с.
5. Barr J.J. Adolescent Empathy and Prosocial Behavior in the Multidimensional Context of School Culture / J.J. Barr, A. Higgins-D'alessandro // *The Journal of Genetic Psychology*. – 2007. – vol. 168 (3). – PP. 231 – 250.
6. Calvo A.J. The development of a measure of prosocial behaviors for late adolescents / A.J Calvo , B.A. Randall // *Journal of Youth and Adolescence* – 2002. – vol. 31. – PP. 31 – 44.
7. Garaigordobil M. Empatía en niños de 10 a 12 años. / M Garaigordobil, P. García de Galdeano // *Psicothema*. – 2006. – vol. 18. – PP. 180 – 186.